

KÖZÖTT CSUPÁN ELENYÉSZŐ SZÁMÚ NAPLÓT TALÁLHATUNK:

A HATÁRIDŐNAPLÓK MELLETT, AMELYEKBE EGY-EGY FONTOSABB ESEMÉNY, TALÁLKOZÓ, OLVASMÁNY- VAGY SZÍNHÁZÉLMÉNY RÖVID FELJEGYZÉSE ÉS KOMMENTÁRJA IS MEGTALÁLHATÓ, ÖSSZESEN KÉT DARAB OLYAN FÜZET MARADT CSAK FENN, AMELYET HŐSÜNK KIZÁRÓLAG NAPLÓÍRÁSNAK SZENTELT.

ANDRÉ KERTÉSZ

1912-es naplója

és fotográfiai

pályafutásának

kezdetei

Az első az 1909. szeptember 6. és 1910. március 24. közötti időszakot öleli fel, a második(egy részletesebb és rendszeresebb napló) 1912. január 1-jén kezdődik és december 31-éig tart.

Az 1912-es naplóra, erre a gyakorlatilag ismeretlen fotótörténeti forrásra Magyarországon Nóvé Béla történész hívta fel a figyelmet 2014-ben. A *Kritika* folyóiratban megjelent cikke² arról számolt be, hogy az Amerikai Magyar Alapítvány (AMA) New Brunswick-i levéltárában Kertész gyermek- és ifjúkori életrajzi dokumentumaira „bukkant”, melynek eredetijéről, mint írja, mit sem tudunk. „A gyűjtemény eredetije jó eséllyel ma is valamely Kertész-hagyatékban lappang, a művész fotói és talán más – például párizsi – iratai és levelei társaságában, ámbár az további nyomozást kíván még, hogy közelebbről hol is: New Yorkban, Párizsban, Buenos Airesben vagy idehaza.” Beszámolója szerint a 18 dossziéba sorolt 1200 oldalnyi gyűjtemény naplók, versek, levelek, rajzok, valamint fényképek és újságcikkek fénymásolatait tartalmazza.³

Doktori kutatásom⁴ keretében 2017 májusában lehetőségem nyílt a new brunswick-i gyűjtemény feltárására, melynek dokumentumait a párizsi archívum anyagaival egybevetve megállapíthatjuk: az eredeti dokumentumok valóban a párizsi gyűjteményben található, amely – ahogy azt ez az eset is jól példázza – a mai napig feldolgozás alatt áll.

André Kertész – akkor még Kertész Andor – háború előtti naplója azonban nem a teljes ismeretlenségből bukkant elő. A new brunswick-i fénymásolatokat szisztematikusan készítették és rendezték el 1985–86-ban. Az AMA által őrzött két mappányi anyag között megtalálható a művészettörténész Julia Ballerini, az alapítvány akkori vezetőjének, Dr. August Molnarnak

címzett levele is, amelyben Ballerini arra utal, hogy Molnar angol nyelvű összefoglalóval látná el Kertész magyar nyelvű leveleit annak érdekében, hogy a személyes és hivatalos dokumentumokat szét lehessen választani. Az 1986. április 30-ai keltezésű angol nyelvű levél arról is tanúskodik, hogy a hagyaték szortírozása és feldolgozása a művész hét hónapja üresen álló lakásában zajlik. Ezek szerint Kertész lakását nem azért kellett napok alatt kiüríteni, mert „jött a következő lakó”, ahogy azt Kincses Károly *André Kertész ismeretlen fotográfiai képek és tárgyak a Washington Square-i lakásból* című kiadvány bevezetőjében írja. Véleményem szerint a hagyaték-rendezés nem a határidő szűkössége miatt volt problematikus, hanem a személyes és kultúrpolitikai érdek-ellentétek miatt, ami a szétszórt hagyaték sorsában is megmutatkozik. Ez azonban egy másik téma. Julia Ballerini megkeresésemre elmondta, hogy őt akkor arra kérték fel, hogy a művész hivatalos és személyes levelezését megkülönböztetve segítse a rendszerezést. Elmondása szerint a feladat lehetetlennek bizonyult, mivel Kertész baráti és munka-kapcsolatai elválaszthatatlanul egymásba fonódtak. Ballerini ugyanakkor azt is hangsúlyozta, hogy a hagyaték rendezésével főként Robert Gurbo, valamint Sandra Phillips foglalkoztak.

Az 1978-tól Kertész asszisztenseként dolgozó Robert Gurbo a művész halálát követően a hagyaték és a vintázs kópiák jogszerű kezelése céljából hozta létre az André and Elisabeth Kertész Foundation-t, melyet azóta is ő vezet. Sandra Phillips pedig éppen 1985-ben szerezte meg doktori címét a City University of New York művészettörténeti szakán. Disszertációját André Kertész párizsi éveiből írta.⁵

Robert Gurbo, valamint a washingtoni National Gallery of Art fotótörténészei, Sarah Greenough és Sarah Kennel közös munkája az a 2005-ben megvalósult André Kertész életmű kiállítás, valamint a hozzá kapcsolódó katalógus, amely (eddiggi ismereteim alapján) első ízben említi és használja fel az 1912-es naplót, mégpedig Veress Bulcsú⁶ fordításában. Tudomásom szerint sem a francia, sem a magyar szakirodalom nem ismerte és nem ismeri még ma sem ezt a fotótörténeti forrást. A Kertész halálát követő években megjelent jelentősebb biográfiák közül a 2005-ös katalógusban megjelent tanulmányokon kívül ugyanis eddig egyetlen egyéb utalást nem találtam a napló létezésére.⁷

DE MIT IS TARTALMAZNAK EZEK A NAPLÓK?

Az első (1909. szeptember 6-ai) bejegyzés arról tanúskodik, hogy a 15 éves Kertész Andor három hónap tervezgetés után és nem sok kedvvel kezdett bele a naplóírásba, valamint hogy ezen a napon indult el az

új tanév: „Ma voltam újból először iskolában.” – írja. A látszólag szokványos tanévkezdésnél azonban többről van itt szó: a napló későbbi bejegyzéseiből kiderül, hogy édesapjuk, Kertész Lipót 1909. február 22-én⁸ elhunyt, ő pedig hónapokra kimaradt az iskolából, és inasnak állt. Édesanyjuk egyik nőtlen bátyjának, Hoffmann Lipótnak (Poldi bácsinak) köszönhetően, aki a három Kertész-fút⁹ a gyámsága alá vette, Andor szeptemberben visszaült az iskolapadba, majd 1912 nyarán felsőkereskedelmi iskolai érettségit tett. A pályaválasztás egyértelműen a gabonatözsdén dolgozó gyám hatására történt. A művészi hajlamú Andor minden erejével igyekezett megfelelni a családi elvárásnak: éppen hogy, de letette az érettségit, és állást vállalt a tözsdén, ahol – eltérő adottságai és a pénzügyi karrier iránti érdektelensége ellenére – szintén igyekezett jól teljesíteni. Az 1912-es napló ezekről az útkeresésekről, kétségekről, vágyakról és természetesen az év meghatározó életrajzi eseményeiről (mint például első fényképeinek elkészültéről) tanúskodik.

Köztudott az a történet, mely szerint a 6 éves Kertész nagybátyja szigetbecsei házában padlásán felfedezett képes magazinok hatására fordult a fotográfia felé. 18 évesen, első önálló fizetéséből pedig valóra váltotta gyerekkori álmát: megvásárolta első saját fényképezőgépét, amellyel végre megvalósíthatta kisgyerekkora óta kiforralt képi elgondolásait. Ezt – a művész visszaemlékezései és a rájuk támaszkodó monográfiák által közvetített¹⁰ – narratívát azonban az 1912-es napló egyáltalán nem támasztja alá.

Az elsődleges források azt mutatják, hogy a 17-18 éves Kertész Andort legfőképpen szerelmi történetei, baráti viszáljai, a tanulás és az irodai munka iránti érdektelensége, valamint az ezekből fakadó belső vívódások kötik le. Balog Jolánt, a vele egykorú szomszéd lányt, akihez 1905 óta gyengéd szálak fűzik, mindennapos napló-bejegyzéseiben egyszer sem mulasztja el megemlíteni. A fényképezést vagy a fényképeket az év során viszont összesen csak tizenkétszer említi, ebből hét alkalommal családtagok vagy barátok portréfelvételéről van csupán szó.

Ha csak a maradék öt bejegyzést vesszük alapul, ahogy azt a Sarah Greenough és Robert Gurbo 2005-ös katalógusa teszi, a fotográfia egészen kiemelt szerepet nyer a fiatal Kertész életében. Ha viszont megfigyeljük az egész éves naplót, vagy akár kizárólag azokat a feljegyzéseket, melyekben a fényképezés említésre kerül, láthatjuk, hogy Kertész fotográfiai pályafutásának kezdetéről ebből vajmi keveset tudunk meg; s ha valamiről igazán árulkodnak, az az, hogy a fotográfia ekkor csak marginális szerepet játszott az életében.

Januárban például a következőt írja (a helyesírási hibák az eredeti alapján szerepelnek):

JAN. 6. (SZOMBAT)

D.e. Kicsit elaludtam. Mire lementem, már kinézett [t. i. Jolán, akivel titokban a konyhaablakon keresztül köszöntik egymást reggelenként.]. Mindamellert még reggel köszöntöttük egymást, mikor az üzletükből a lakásba ment fel, az utcán találkoztam Vele. Szinte bántóan közömbösen köszönt.

D.u. A leveleim rendeztem. Úgy ½ 5 tájt, mikor ép a fényképét kerestem láttam, hogy a Moh[...]rékhoz¹¹ megy, honnan mint megtudtam a Terihez ment, a Mariskával. Sejtettem, szerettem volna utána menni, de meggondoltam.

Imre könyveit s leveleit rendbe hoztam.

Este újból láttuk egymást néhányszor. Mikor felment, vissza se fordult.

Most ¾ 1 van. ½ 1ig a Józsival voltam, mert az öregei nincsenek itthon. Beszélgettünk. Ki másról mint Róla?

JAN. 20. (SZOMBAT)

Mikor reggelizés után ½ 8 néhány perckor bementem a szobába, félre volt húzva a konyhafüggönyök. Talán mutatni akarta, hogy kinézett, vagy jelezni, hogy korábban néz ki? Ez csak feltevés. Mikor iskolába mentem, már az üzletbe volt. Meglátom holnapután kinéz-e?

D.u. Voltam Feketénél, skiccelt össze-vissza.

Hazajövet olvastam, majd akaratom dacára előszedtem Jolánnak néhány levelét, s azt olvastam. Előkerült a fénykép is. [...] Éppen mikor eltenni készültem jött Jaksay, elmentem vele csavarogni. Lézengtünk erre is arra is.

Most este Ő volt az üzletbe. Többször benéztem, lehet hogy egyszer észrevett. Holnap alszom, úgy sem néz ki.

Februárban bátyja, Imre küld magáról fényképet Bécsből, ahol katonai szolgálatát tölti:

FEBR. 14. (SZERDA.)

Már ¼ 8kor kinézett. Mikor reggelizett direkt oda hozta a kávéát az ablakhoz s nyújtogatta hogy kell-e? Persze hogy igent intettem.

Azóta csak ebéd után láttam viszont Ő engem nem.

D.u. A Jenő az iskolában kifecamította a kezét. (...) Szegény öcskös.

Imre megküldte a fényképét, a mamának kimondhatatlan örömet szerezve vele. Kár hogy az öcskös esete ellensúlyozta. Imre remekül néz ki. Az arca egész megtelt a császár kenyerétől. A 7 magyar gyerek között határozottan a legszebb gyerek. Amint kedvem lesz, írok, mert úgy is tartozom egy levéllel.

Február végén, minden előzmény nélkül, kifejezi azon vágyát, hogy a hegyekben fényképezhessen: „Szeretnék nyáron újra oda menni, de fényképezővel. Micsoda képeket tudnék készíteni. Mindegyik telve lenne poézissal.” Ezzel az idézettel nyitja meg Sarah Greenough „A Hungarian Diary 1894–1925” című fejezetét a már említett washingtoni kiállítás-katalógusban: „I would like to go back there during the summer, but with a camera. What great pictures could I take. All filled with poetry.”¹² Kertész szavai a kiemelés révén *ars poeticá*vá válnak Greenough tanulmányában: egy önkéntelen hitvallás kifejeződését sugallják, amely véleményem szerint nem csak anakronisztikus, de pontatlan is, hiszen – láthatjuk –, a fotográfia ekkor még egyáltalán nem kap szerepet az életében. A feljegyzés egészéből, valamint az előző napok történéseiből azt láthatjuk, hogy ezeken a télvégi napokon Kertész borús hangulatban az emlékeibe, az olvasmányaiiba és a verseibe merül: a költőiség kérdései, és nem a fotográfia képi lehetőségei foglalkoztatják.

FEBR. 8. (CSÜTÖRTÖK.)

[...] *D.u. A tegnapi s egy régebbi kis versemet másoltam be a füzetbe.*

Egy szót nem tanultam.

A fejem holmi eljövendő versek zavaros káoszával volt tele. [...]

Reggel és délben láttam, azóta sem. Túl sokat gondolkodtam Róla, Jaksaynak pedig majd mindig Róla beszéltem.

Érzem, hogy nagyon szeretem. Ki tudja meddig ha így megy? Az idő múlik, s a hatása rajtam is fog.

FEBR. 9. (PÉNTEK.)

[...] D.u. Előadás után tanulni akartam, de nem volt kedvem. Gondolkoztam. Boldogult Apám, Ő és sok minden verstémák jártak az eszemben. Kábult voltam. Egy kicsit elmentem csavarogni, hogy tisztuljon a fejem. [...] A mamával a Sommeréknél voltam. A Sanyi felkeltette bennem a vágyat, hogy Amerikába menjek¹³ egy évre érettségi után. Ha neki sikerül kimenni, én is mehetek, csak tőlem függ. Még meglátjuk mi lesz.

FEBR. 12. (HÉTFŐ.)

[...] Gyönyörű tavaszi nap volt. Rosszul esett a nap, a verőfény. Nagyon benne vagyok a boruba. Féltem Őt határozottan.

FEBR. 16. (PÉNTEK)

[...] ½ 10kor direkt elmentem előttük, már nem tudtam megállni. Akkor láttam először. Mikor visszajöttem, észrevettem. Az a közömbösség melyel viselkedett, túl bántó volt. A meglátásomra hogy úgy mondjam, a pilláját se rezzentette meg. Ez már határozottan nagyon rosszul esik. El fogom veszteni, bizonyítja az is hogy újból megkezdte a reggeli ki nem nézést.

FEBR. 25. (VASÁRNAP.)

½ 10ig aludtam mint a bunda. [...]

D.u. E néhány napi késő fekvéstől már délelőtt is kábult voltam. Egész délután gondolkodtam. Most oly kedvesnek láttam Strázsát, Szepesszombatot. Minden olyan szép hangulatkeltő ódáság ott. **Szeretnék nyáron újra oda menni, de fényképezővel. Micsoda képeket tudnék készíteni. Mindegyik telve lenne poézissel.**

Eszembe járt, hogy milyenek képzeltem valaha a Jolánt. Azt hittem az első csókom után sírva fakad. Milyen szép is lett volna. De nem úgy történt. Aztán még sok más elmúlt lelkiélményeket nyitottam fel. Borongtam. Utána nem tudom mért, moziba mentem. 2 hónapja nem voltam, de újabb 2 hónapig nem megyek. Iszonyatos kevert tömeg volt együtt. Bűz, durva arcok. Nem nekem való. [Kiemelés tőlem.]

Jolán közömbös viselkedése miatt attól tart, hogy a titokban tartott szerelmi kapcsolatuk a titkolózás és a ritka találkozási alkalmak okán véget érhet. Érzékenységének kifejezésére elsősorban az irodalom lehetőségei (versírás, regényolvasás és színházba járás) valamint a városi csavargások szolgálnak; a fényképezés gondolata nyár elejéig feledésbe merül.

Júniusban, kipróbálás céljából, egy fényképezőgépre tesz szert a család, amelyet június 20-án ki is fizetnek: „[...] néztem hogy kopíroz a Jenő a tegnapi próbafelvételekről. Délben a mama megvette a tegnapi ajánlott fényképezőt.”¹⁴ Olybá tűnik, hogy a műszaki érdeklődésű Jenőt (akiből később mérnök lesz) sokkal jobban foglalkoztatja a szerkezet, mint a művészi érzékenységű Andort, aki éppen ekkor, 1912 júniusában érettségizik. Naplóbejegyzései – Jolán mellett – a tanuláshoz fűződő viszonyáról szólnak:

JÚN. 10. (HÉTFŐ.)

Magyar írásbeli volt. A céhrendszer és a szabad iparzsoldot írtam. A magyar elég kedélyesen folyt. Puskázni nagyon jól lehetett. A dolgozatom most utólag veszem észre, nagyon egyoldalú. Minden kombinálás nélkül, világosan, élénken írtam, a lehető legkisebb kedv nélkül.

[...] Most idefent vagyok Jenővel. Délelőtt megtudtam a holnapi német írásbeli felterjesztett 3 tételét. Már ebéd után óta dolgozik rajta. Páratlan egy gyerek. Oly igyekezettel végzi, mintha nem tudom mi volna. Ő talán jobban meg tudja érezni az érettségim jelentőségét, mint én. Én egész közömbösen vagyok iránta. [...]

JÚNI. 11. (KEDD.)

Német írásbeli. Kár volt tegnap annyit dolgozni, mert egész más tételt kaptunk, mint a fiúk állítólag biztosan tudtak. A közraktárak, fordítás magyarról németre. Egy betűt nem tudtam megcsinálni, puskából írtam össze, kb. a feléig. [...]

Úgy félek, hogy nem sikerült. Borzasztó lenne.

Hazaértve nagyon kimerült voltam. Nem a gondolkodás, hanem az egész délelőtti bent ülés okozta. [...]

JÚNI. 12. (CSÜTÖRTÖK.)

[...] A puskázás még eddig mindig nagyon jól ment. Ma kiváltkép. [...]

JÚNI. 17. (HÉTFŐ.)

Esőre ébredtem. Amúgy sem volt kedvem tanulni, de így még jobban elment. Feljöttem s olvastam a Pesti Hirlap húsvéti számát.

JÚNI. 20. (CSÜTÖRTÖK.)

[...] A tanulásból ma is semmi sem lett. Ujságot olvastam, néztem hogy kopíroz a Jenő a tegnapi próbafelvételekről. Délben a mama megvette a tegnap ajánlott fényképezőt. (23.k.)

D.u. Az öreg telefonice elhívott az Uporba¹⁵. Állás miatt akart velem beszélni. 4 közül választhatok. A szerencsi cukorgyár, valamilyen gőzmalom, Grögl testvérek (faszakma), vagy az ujbpesti jutagyár¹⁶ közt. Természetes, az öreg a Grögl testvéreket ajánlotta nagyon, de annál fűrészhöz kellene elutaznom néhány évre Galíciába, Erdélybe vagy Romániába. Választ persze nem adtam a Jolán miatt. Szombat estig kértem határidőt.

[...] Hazajövet mamának említettem a dolgot, de ellenezte az elutazás miatt. Az öregnek most este hasonlókép nyilatkozott és semmiképen nem enged. Látva ezt úgy nyilatkoztam, hogy el akarok menni. A mama a világot el nem engedne, hát mért ne mondjam? Azt a látszatot keltem, mintha Jolánnal sem törődnék. Egy csepp kedvem sincs elmenni. Abban az esetben igen, ha senkihez semmi közöm nem lenne, mert akkor **egyik avagy másik vágyam teljesülne, világot láthatnék a szakmámból kifolyólag**. De így inkább itthon maradok, sokkal jobban szeretem Őt. [Kiemelés tőlem.]

Kertész elhelyezkedésére és munkavállalására alább még visszatérünk.

Az első fényképek elkészültének körülményeiből, Kertész júniusi naplóbejegyzéseiből nyilvánvalóan az látszik, hogy a fotográfia iránt elsősorban Jenő öccse érdeklődik; Andor a kényszerű iskolai elfoglaltságok mellett továbbra is szerelmére fordítja minden figyelmét.

JÚNI. 22. (SZOMBAT.)

A Jenő levett, ez volt az első felvétele, ami sikerült. Feljöttem, hogy tanulni fogok. Belekezdtem, de elment a kedvem. Hosszasan bámultam Bihari: Mézeshetek¹⁷ című képét, mit tegnap vettem meg lev. lap alakban. Ezentúl többet is veszek, mert már régen szándékszem.

[...] Ma semmit nem tanultam. Biztosra veszem a bukást s már Neki is említettem. Szeptemberre kerülök. Mi lesz velem? Nem bírok tanulni, egy csepp kedvem sincs az egy kis akarat ellenére. [Kiemelés tőlem.]

JÚNI. 23. (VASÁRNAP.)

Lemenet után le akartam fényképezni Jolánt az ajtójukban, de nem engedte magát. Egész felizgatott vele. Kissé izgatott hangulatban mentem be a temetőbe tanulni. Töriztem egy keveset, de csak egy keveset, aztán jöttem ki. Kevéssel utána sikerült Jolánt egy észrevétlen pillanatban lekapnunk. **Jenő délután kidolgozta**, de nem sikerült valami nagyszerűen, mert nem elég soká hívta elő. Szárításnál pedig összetört a lemez. [...]

Úgy 6 óra tájt **Jenő levette** az ablakból a Jolán, Ilus és Ellát, az anyjuk tudtával. Ők a konyhaajtóban álltak, az anyjuk pedig a konyhából nézte őket. A kép idáig a legsikerültebb, most este **dolgozta ki a Jenő**. Úgy örülök neki, kimondhatatlanul.

A felvétel után kiültem Jenővel az üzlet elé. [...]

Jolánt ma nagyon sokszor láttam. Igaz ugyan, hogy mindig jól esett, de nem szabad annyit mutatnom magam. Mikor ment fel, nem tudom, kinézett-e, szintén nem tudom, mert **bementem a szobába a kép kidolgozását nézni**. Jenőnek azt mondtam, hogy magának a Balognénak vigye oda holnap a képet. Már most kell egy kicsit barátkozni. [Kiemelés tőlem.]

JÚNI. 24. (HÉTFŐ.)

Be az iskolába. Az írásbeli sikerült, még csak azt se mondta a diri, hogy gyenge. ...

Hazajövet nagyon nagy kellemetlenség várt rám. A felvételt mit tegnap Róluk csináltam¹⁸, egész önkéntelenül elrontottam. Reggel a mosdóra tettem száradni, de rosszul helyeztem el s majdnem egészen összefolyott. Ott hol Ők állnak tisztán maradt.

D.u. **Kopíroztunk** a lemezeiről és sikerült. Kitünően el vannak találva. Apró kép, de elég éles. **Úgy el tudom nézni s oly boldog vagyok.** Egy képet adtunk nekik is. [...]

A Molnárok és Sütők malmába kerülök sikeres érettségi esetén több mint valószínű. Az öreg azt mondta, hogy a Gizellába bejutnom nagyon alkalmatlan, mert üzleti összeköttetésbe van vele, s így azt hinnék, hogy csak a hivatal miatt kellene. Azért forduljak a Móric bácsihoz s ő bejuttat hozzájuk sőt azt hiszem a fizetési feltételek is kedvezőek lesznek. Nem tudom igazán hova menjek? 24 éves koromra¹⁹ mindenütt kevés lesz még arra a fizetésem, akárhova megyek. Nem tudok megfelelő helyet. Számolok, de kevés itt is, ott is a fizetésem. Mi lesz velünk? Istenem, csak minden tervünk sikerüljön. [Kiemelés tőlem.]

JÚNI. 25. (KEDD.)

[...] A lányokról készült képet még jobban összetörtem véletlen.

Jenőt nem akarja visszavenni az osztályfőnöke, mert a vizsgán nem buktathatta el. A nyomorult bosszúból nem akarja felvenni, azt mondja, a beszéde²⁰ miat. Tönkre akarta tenni az öcskös pályáját, hisz akkor nyílt utcán korbácsolom el. Nyomorult piszok.

D.u. 5 tájt el Móric bácsihoz érdeklődni. Kedvezőtlen hírek. Kevés fizetés, semmi haladás. Ami van, igen lassú. Rosszul esett hallanom. Mi lesz már most velem? Tudok-e 24 éves koromra megfelelő pozíciót elérni? Úgy félek, hogy elvesztem Jolánt. ...

Egyetlen alkalommal, július végén tesz arról említést, hogy Jenő nélkül fényképet készített:

JÚLI. 27. (SZOMBAT.)

D.e. Feketével ki Népligetbe, hol 3 felvételt csináltam. Nem a „mi” helyeinkről²¹, mert arra alkalmatlan volt az idő. [...]

A Jolánnal folytatott szerelmi történet, az iskola és a munkavállalás kérdése mellett a fotográfia hamar háttérbe szorul. Június 27-én leteszi az utolsó érettségi vizsgát is, július 1-jén átveszi bizonyítványát, majd minden késlekedés és lelkesedés nélkül benyújtja jelentkezését a Magyar Cukoriparhoz:

JÚLIUS 1. (HÉTFŐ.)

Elvoltam a bízíért. Három kettes, a többi csak éppen hogy érettségi.

Még a délelőtt folyamán írtam ajánlatot a Magyar Cukoripar r.z.hez.

JÚLI. 2. (KEDD.)

A Cukoriparnál voltam jelentkezni. Únom már az egész dolgot, azaz kedvem se volt hozzá. [...] Beszéltem Breuer igazgatóval. Ő is rosszalotta a bízit. [...] Kezet adott, aztán eljöttem. Most várom a kedvezőtlen választ.

De utálatos valami azaz iroda. Úgy undorodom már előre tőle. [...]

Ma volt a 18ik születésnapom. Nem egész jól ütött ki. Délelőtt is mérgelődtem a miatt a buta iroda miatt, s délután is miatta.

A Magyar Cukoripar elutasítása után Andor a Magyar Kőszénbányánál próbálkozik (július 7.), majd a Giró és Pénztáregyletnél, a Magyar Banknál és a KBT-nél jár el érdekében a család (július 15.). Július 18-án pozitív választ kap az Ulrich²² áruháztól, az egyetlen olyan jelentkezésére, melyet újságban megjelent álláshirdetésre küldött el. Július 22-én hétfőn – első munkanapján – német nyelvtudásának hiányában azonban el is tanácsolják; délután pedig már a Girónál interjúzik.

JÚL. 22. (HÉTFŐ.)

7.50. Feljövök, már bent látom őket az irodában. [...]

8.17. Már le is jöttem. Néhány pillanattal előbb odajön hozzám [t. i. az egyik főnök] s „megérti ha önhöz németül beszélnek?” „Csak nagyon keveset értek.” Majd megkérdi a ma hazaérkező főnököt felvesz-e, lehet hogy eltekinti a német nemtudásomat. Majd értesít róla. Eddig volt. Keresztet vetek rá.

Indulok Poldi bácsihoz jelenteni.

(Egy papírosra jegyeztem ezt a helyszínen)

[...] D.u. $\frac{3}{4}$ 4kor vizsgáztam [t. i. a Girónál]. Sikerült, meg voltak velem elégedve. Nagyon könnyű volt. Diktálás, majd a 4 alapművelet. Az előbb értem haza s elmondtam mamának a dolgot. Fizetés 50 korona 6 hónapig, akkor kineveznek. Irodai idő 9- $\frac{1}{2}$ 1, 3- $\frac{1}{2}$ 5-ig. Nagyon örülök neki.

A Giró és Pénztáregyletnél²³ végül augusztus elsején áll munkába.

AUG. 1. (CSÜTÖRTÖK.)

Első irodai nap. $\frac{3}{4}$ 9re mentem be. 4en vagyunk ujonczok. Kötelezvényeket írtak alá velünk, meg ide adták a szabályokat elolvasni, aztán ültünk és vártuk hogy haza küldjenek bennünket. A kollégák sehogyse tetszenek. Az idősebbek éreztetik az irodai fölényüket. Mielőtt eljöttem váltóösszegeket diktálam be egy kollégának, anyi volt az egész munkám. $\frac{3}{4}$ 12 elengedett a főnök.

Úgy hallom a szombat délután szabad, csak ha sok dolog van nem. Legalább találkozhatom a Jolánnal. [...]

Most délután egy keveset már dolgoztam, s legnagyobb meglepetésemre ma adták ki a fizetésem. Vagy $\frac{1}{4}$ órája atam át a mamának, hogy hazaérkeztem. Volt öröm: „csak hogy ezt is megértem”. Egy nagy kívánsága teljesült.

[...]

Ettől kezdve ritkulnak a naplóbejegyzések, melyek elsősorban az irodai élethez való alkalmazkodásról és a Jolánnal való titkos éjjeli találkozókról szólnak. A városi kikapcsolódási lehetőségek (Rudas és Lukács fürdő,²⁴ sportesemények látogatása²⁵, színház²⁶, ahol nyíltan jelenhet meg Jolán társaságában) és a vidéki kirándulások (Nagymaros, Zebegény stb.) mellett a fényképezés az év további részében teljesen feledésbe merül.

AUG. 6. (KEDD.)

[...] Ma délelőtt voltam először inkasszálni. Most már rendszeresen fogok. Csavargás. Mégis csak többet ér nekem, mint bent ülni. Egyelőre a kiadóba vagyok, de úgy mondják, áttesznek a leszámítolóba. Itt ugyan nem sokat tanulok. [...] Muszáj belekezdenem a német és gyorsírásba. Még egy írógépünk sincs. Külön asztal, tisztességes toll és tollszár lehetetlen fogalom. Talán a leszámolóba kapok. (6 óra.)

12kor találkoztunk 2ig voltunk együtt. Valami történt a már szokásos dolgokon kívül. [...] Most már csak az van hátra, hogy teljesen szabadon nyúlhatok hozzá, amittől még hosszú ideig lsten mentsen meg, mert aztán már csak a teljes megúnás jön. [...]

AUG. 22. (CSÜT.)

Az este megint együtt voltunk. $\frac{1}{2}$ 12től $\frac{1}{4}$ 3ig. Úgy gondoltam, hogy nem teszem meg azt, amit az utóbbi napokban engedett. Nem nyúlok hozzá egész szabadon, hanem mint eddig, szolidan viselkedem. Csak terv maradt. Engedett magához ma is mindenképpen nyúlni. Pedig ha nagyon ellenkezett volna, nem teszem. Azért terveztem úgy mert korlátozni akartam a túljólétünket, mert ha így tart a mi időnk, rövid idő alatt lejár, meg aztán visszahatásal van a lellemre a túl engedékenysége, amiből kifolyólag pillanatokra az undor is elkap.

[...] Az este említette, hogy éppen tegnap nézte meg a fényképem s ott még milyen jó néztem ki, míg most fordítva van. Az arcom egész beesett. Pedig hát annak csak rövid ideje van. Ha jól tudom, májusban készült a kép.

Az év végéig további két alkalommal említi a fotográfiát, a későbbi kertészi életút-történet szempontjából teljesen irreleváns módon:

NOV. 3. (VAS.)

D.u. Színház. Amál is velünk volt. [...] Erős lánczok. Vígszínház.

Mikor hazajöttem, itt volt Boriska, küldött névjegyem és fényképem erszényében találtam. Elvettem.

NOV. 4. (HÉTFŐ.)

Jolánnak megmutattam névjegy s fényképet. Azt mondja lopjam vissza.

Kincses Károly szerint Kertész, „(t)anulmányai befejeztével [...] egy leszámítoló irodában levelezőként dolgozott”, és „összes szabadidejében fényképeket csinált. Az első mindjárt anyja Teleki téri kávézójában”,²⁷ írja az *Alvó fiú*-ra keresztelt felvétel kapcsán, mely, kutatásai alapján, május 25-én készült. A felvétel készültének idejét Kincses egy *Hazai anyag* címet viselő, „Kertész egy kézírásos listája”²⁸ alapján állapította meg, mely a „kézirat leadása előtti héten” került a kezébe, de nem tudjuk, honnan.²⁹ A párizsi Médiathèque de l’architecture et du patrimoine digitalizált képállományában³⁰ napra pontosan ugyanez a dátum szerepel. A 2005-ös washingtoni és a 2010-es párizsi kiállítás-katalógusok ugyanakkor kizárólag évszámmal, pontos dátum-megjelölés nélkül publikálják az első Kertésznek tulajdonított fényképet.³¹

A most ismeretett napló alapján azonban azt láthatjuk, hogy a felvétel időpontja valószínűleg nem lehetett május 25-e, hiszen fényképezőgépet csak június végén vett a család (és nem Andor), és mert munkába is csak augusztus elsejével állt. A naplóból ugyanakkor az is egyértelműen kiderül, hogy azon a bizonyos májusi napon Andor baráti viszálykodással és szerelmi bánattal volt elfoglalva, a fotográfiára pedig egyetlen utalást sem tett. Az édesanyja kávézójában készült (az ekkor még meghökkenetőnek számító témát feldolgozó) felvétel nem csak május 25-én, de az év többi részében sem említi bejegyzéseiben.

Talán Kertész öregkori jegyzetei pontatlanok, vagy a korabeli naplóbejegyzések hiányosak, esetleg az *Alvó fiú*t nem is Andor, hanem Jenő készítette; az azonban mindenképpen látszik, hogy az első, Kertésznek tulajdonított felvételekről igen keveset tudunk, és hogy a feldolgozott Kertész-hagyaték és a kiadott életút-értelmezések is sok félreértésre és félreértelmezésre adhatnak okot.

Mindeközben Kertész egy másik visszaemlékezésében arról olvashatunk, hogy a kiterjedt Kertész és Hoffmann családban igenis volt fényképezőgép, mellyel szabadon játszhattak a gyerekek:

„Kisgyerek voltam még, 6 vagy 7 éves lehettem. A szüleimmel ellátogattunk az egyik nagybátyámhoz, aki egy Budapest melletti faluban lakott. A ház padlásán régi magazinokra bukkantam az 1850-es évekből.

Romantikus, képes történetek voltak benne, rajzokkal és metszetekkel. Nagyon tetszetek, arról álmodoztam, hogy majd hasonlókat készítek én is egy nap, de arra gondoltam, hogy majd rajzolni fogok. **Nagy család voltunk, sok gyerekkel, és néhányunknak volt fényképezőgépe. Készítettünk pár felvételt, és azonnal arra gondoltam, hogy a fényképekkel fogok majd történeteket mesélni.** [Kiemelés tőlem. Saját fordítás.]³²

Az utólagos értelmezés igen szembeűnő ebben a visszaemlékezésben, mely arra is következtetni enged, hogy legelső felvételét talán nem is 1912-ben, hanem már sokkal korábban, minden fotográfusi öntudat nélkül, játékból készítette családja körében. Ez a feltevés arra is magyarázatot adhat, hogy miképpen írhatta 1912. február 25-én ilyen határozottsággal és látszólagos előzmények nélkül azt, hogy fényképezni szeretne a Szepességben: 1912 előtt a fotográfia talán nem is volt annyira elérhetetlen számára, csak ekkor még nem különösebben érdeklődött iránta.

Kertész korai fényképi kísérletezései, úgy vélem, csupán azok közé a kulturális elfoglaltságok közé tartoztak, amelyekkel szabadidejében foglalatzkodott. A napló szerint ugyanis az irodalom mellett elsősorban a színház és a képzőművészet iránt érdeklődött. Verset írt³³, színházi és olvasmányélményei között pedig modern és kortárs alkotók szerepeltek, úgy mint Szász Károly, Princz Gyula, Bródy Sándor, Abonyi Árpád, Herczeg Ferenc, Porzolt Kálmán, Gárdonyi Géza, Mikszáth Kálmán, Hebbel Frigyes, Pierre Weber és Henri de Gorsse. A kor népszerű kulturális és politikai hírlapjait is ismerte és olvasta, mint például az *Új Időket* vagy a *Pesti Hírlapot*, aktuálpolitikai eseményekről azonban egyetlen utalást sem tett bejegyzéseiben: sem az általános választójogért való küzdelem, sem az első Balkán-háború és az ellene megmozduló polgári erők, de Ferenc József november 4-ei budapesti látogatása sem volt említésre méltó a szerelmes Kertész számára.

Irodalmi élményeihez képest, noha kevesebbszer ír képzőművészeti tapasztalatairól,³⁴ mégis úgy tűnik, a képek között otthonosabban érzi magát, mint a szavak uralta kifejezési formákban:

ÁPR. 15. (HÉTFŐ.)

Szindarabról kritikát mondani még nem bírok, de műtárgyakról és egyéb szilárd művészeti alkotásokról a legnagyobb örömmre az újabb időben némileg már igen, de csak nagy vonásokban, míg mélyebben belehatolni nem tudok. Nincsenek arra szavaim, ha bennem meg is van. [Kiemelés az eredetiben.]

Noha érzékenységének és kritikai szemléletmódjának jelentőségét igencsak alábecsüli:

JAN. 28. (VASÁRNAP.)

[...] Nagyon az egyéniségem szerint itélem meg a képeket, amit tán nem szabadna tennem, mert az ember egyéniségét ha az nem valami rendkívüli, tekintetbe nem veszik. A tömeg szája ize szerint ítélni nem vagyok képes. Mindenben a poétikusát keresem. A kritizálásra óriási tudás s bátorság kell. Bennem egyik sincs meg. Ezek jártak az eszembe a képek szemlélése közben – látva a tehetetlenségem, – s utána.

Érzékenységének és egyéni látásmódjának jelentőségét és lehetőségeit majd az 1920-as években, Párizs kozmopolita légkörében érti és éli majd meg egészen.

„André Kertész minden nyilatkozatában elmondta legalább egyszer, hogy ő fényképes naplót készít egész életében. [...] Sőt. »A fotográfia nem befolyásolta az életemet, az életem befolyásolta a fotográfiámat.« Mondta és nem túlzott.” – írja a művész szavait idézve Kincses Károly³⁵ könyvének bevezetőjében. Robert Gurbo szintén a Kertész-képek önéletrajzi ihletését emeli ki: „Művészetének témája, hangsúlyozta folyton, »én magam vagyok!«”³⁶ „The subject of his art, he often insisted, »is me!«” Jóllehet, minden alkotó elsősorban saját benyomásaiból és észleléseiből merít ihletet, Kertész esetében ez az autobiografikus jelleg alapvetően meghatározta művészi pályafutásának alakulását, képeinek formanyelvét valamint az életpálya percepcióját és interpretálását. Művészetének értelmezése és jelentősége tehát elválaszthatatlan életút-értelmezéseitől. Ennek okán kiemelkedően fontos még ma is a Kertészről szóló narratíva újragondolása, amelyre a társadalomtudományok és a (vizuális) történetírás legújabb eredményei adnak lehetőséget.

Kertész pályakezdését, ahogy az életút egyéb eseményeinek számos részletét is, a mai napig egy többé-kevésbé áthatolhatatlan homály fedi el. A hézagokat és ellentmondásokat idővel elfedte az egységessé kristályosodott a kertészi narratíva, valamint az azt alapul vevő fotótörténetírás, ami szintén a homogén, lineáris és egységes történetek felmutatását helyezi előtérbe.

Meglátásom szerint Kertész, a történelmi és kulturális kontextus iránti érzékenységének köszönhetően, apránként vált fotográfussá. Ahogy arra Gurbo is rámutat: „Már legelső fényképei elkészültekor felismerhette – akár csak ösztönszerűen –, hogy a fényképezőgépet az őt körülvevő világ megértésére is használhatja.”³⁷ Az eleve elrendeltség víziója csak később alakult ki, amikor, többek

között, az 1960-as évektől alakuló fotóművészeti piac és -historiográfia igényeinek hatására megformálódtak azok a történetek, amelyek a mai napig meghatározóak a szakma és a nagyközönség számára.

Kertész eleve elrendelt fotográfiai tehetségének egy ilyen retrospektív magyarázatát olvashatjuk például Annie-Laure Wanaverbecq szövegében, mikor ezt írja: „már első fényképeiből az látszik, hogy a fiatal Kertész a fény harmóniáját és az árnyékok játékát kutatta, mely az bizonyítja, hogy igen korán ráérezett a fotográfia lényegére, és egyúttal arra is magyarázatot ad, miért távolodott el ösztönszerűen és végérvényesen a domináns piktorialista fotográfia esztétikájától”³⁸. Kertész Andor azonban a háború előtti években még egyáltalán nem tudatosan fényképezett.

Megfelelőbbnek és konstruktívabbnak tűnik Robert Gurbo meglátása, mely szerint a kor elvárásaitól és konvencióitól mentes korai Kertész-képek leginkább arról a személyes élményről vallanak, hogy Kertész nem találta a helyét született környezetében. A benne lévő érzékenység, melyet tinédzserkorában nem tudott másképp kifejezni, megfelelő formára lelt az autodidakta módon, a fotográfiai normáktól mentes környezetben tanult fényképezésben.³⁹

Céлом itt természetesen nem az idézett és említett szakirodalmi források tudományos eredményeinek kétségbevonása, hiszen a több száz oldalas munkák mögött megalapozott kutatás, forrásanyag-feltárás és összetett kulturális és történelmi kontextusok felmutatása áll. A szakirodalom kritikai olvasatával, valamint a ki nem aknázott elsődleges forrásanyag felhasználásával azt szeretném felmutatni, hogy a nem-homogén életút következtelenségeinek figyelembe vételével a kertészi pályafutás és életmű újraértelmezhető⁴⁰, hogy a biográfia-írás szabályai talán újragondolhatók (és újragondolandók), s esetleg tudásunk is, a kor kihívásainak megfelelően,⁴¹ bővíthető lehet.⁴²

¹ A hagyatékot a művész ajánlotta fel a francia állam számára 1984-ben. A francia Kulturális Minisztérium közgyűjteményében elhelyezett archívumot ma a Médiathèque de l'Architecture et du Patrimoine Fényképtára kezeli, mely több száz magán- és szakmai levélből, naplójegyzetektől, újságcikkekből, kiállítás-katalógusokból, és egyéb személyes dokumentumokon túl kb. 100 ezer negatívból, 15 ezer diapozitívbeli és számos kontakt printből áll. Egyes dokumentumok fénymásolat formájában megtalálhatók New Yorkban, az Amerikai Magyar Alapítvány valamint az André and Elisabeth Kertész Foundation gyűjteményében. Személyes tárgyainak egy része Argentínába került Jenő öccse családjához, a többi pedig Magyarországon található: közel 200 fotó és kb. száz személyes tárgy a szigetbecsei önkormányzat tulajdonában áll, őrzője a Kecskeméti Magyar Fotográfiai Múzeum.

² NÓVÉ Béla: „A „nagy háború” – egy önkéntes optikáján át. André Kertész, 1914–1918”, *Kritika* 43. (2014/9–10), 13–16.

³ Az 1912-es napló fénymásolata az Amerikai Magyar Alapítvány levéltárában található, az ARCH 192 Box 1 Folder 7 jelzetszámú dossziében. Eredetije a franciaországi Archives des Monuments historiques & Patrimoine Photographique de l'État gyűjteményének 2005/032/101 - 102 – 103 jelzetű dobozában található.

⁴ Cotentelle doktori program az ELTE BTK, „Atelier” – Európai Társadalomtudományi és Historiográfiai Tanszék és az Aix-Marseille Egyetem Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszékének együttműködésében (2015-től). A kutatás munkacíme: *A (nemzeti) identitás problémái André Kertész életútjában / Sentiments d'appartenance et parcours exilique chez André Kertész.*

⁵ PHILIPPS, Sandra (1985): *The Photographic Work of André Kertész in France, 1925–1936: A Critical Essay and Catalogue*, Doktori disszertáció, City University of New York.

⁶ Valószínűleg Dr. Veress Bulcsú amerikai-magyar politológusról van szó.

⁷ A budapesti Vintage Galéria, amely a New York-i Kertész Alapítvánnyal szoros együttműködésben dolgozik, 2007-ben megjelentetett a washingtoni életműkiállításához kapcsolódóan egy kis kiadványt André Kertészről. A kiadványban publikált rövid biográfia, melynek szerzője Robert Gurbo és Sarah Morthland, említett tesz „Kertész korai naplói”-ra forrásmegjelölés és -feldolgozás nélkül. Lásd: *André Kertész. Budapest, Paris, New York*, Vintage Galéria, Budapest, 2007, 7.

⁸ A magyar és francia szakirodalom pontos dátummegjelölés nélkül egyszerűen 1909-et említ. Egyedül a Sarah Greenough – Robert Gurbo kiállítás-katalógus publikálja, végjegyzetben (!), az 1909-es naplóban olvasható február 22-iki dátumot. Lásd: Sarah GREENOUGH, Robert GURBO, Sarah KENNEL: *André Kertész*, National Gallery of Art, Washington D.C., 2005, 246.

⁹ Imrét (szül. 1890), Andort (szül. 1894) és Jenőt (szül. 1897).

¹⁰ Lásd például: Passuth Krisztina I. o., idézi: KINCSES Károly – KOLTA Magdolna: *Hazai anyag, Fotónapló, André Kertész és a magyarok*, Magyar Fotográfiai Múzeum, Kecskemét, 2005, 20.; BODNÁR János (szerk.): *André Kertész Magyarországon*, Főfoto, Budapest, 1984, 7.; FRIZOT, Michel – WANNAVERBECQ, Annie-Laure: *Kertész* (katalógus), Jeu de Paume, Párizs, 2010, 21.

¹¹ A kézírás itt nehezen olvasható.

¹² S. GREENOUGH – R. GURBO (2005), 2.

¹³ Láthatjuk, hogy már a háború előtti években felmerül annak lehetősége és vágya, hogy Andor külföldre menjen („világot láthatnék a szakmából kifolyólag”, lásd: június 20-ai naplóbejegyzést, teljesebb formában idézem alább). Ezt figyelmen kívül hagyva a szakirodalom általában azt állapítja meg, hogy Kertész az 1920-as évek történelmi és a társadalmi körülményeinek kényszere miatt hagyta el Magyarországot. A Kertész-kutatás eddig azzal a kérdéssel sem foglalkozott behatóbban, hogy a franciát egyáltalán nem ismerő művész miért éppen Párizst választotta 1925-ben, noha Amerikában rokonai is élnek.

¹⁴ 1918. június 20-ai bejegyzés, teljesebb formában idézem alább.

¹⁵ A kézírás itt nehezen olvasható.

¹⁶ Az Újpesti Jutagár.

¹⁷ Bihari Sándor: *Mézeshetek*, 1905. Olajfestmény, Magyar Nemzeti Galéria.

¹⁸ Az előző nap még arról ír, hogy „Jenő (vette le) az ablakból a Jolán, Ilus és Ellát”. Ebből is az látszik, hogy a szerzőség kérdése és a fotográfusi öntudat ekkor még egyáltalán nem foglalkoztatja. Ahogy Greenough írja, Jenő és Andor „olyannira közösen fényképeztek, hogy Andor számos alkalommal sajátjának tulajdonítja azokat a képeket is, melyeket valójában öccse készített”. Lásd: S. GREENOUGH – R. GURBO (2005), 5. Később Kertész így vall a szerzőség kérdéséről: „The experience is mine and therefore every pictures belongs to me even is I made it through someone else.” Tarcai Béla 1964-es Kertész-interjúját idézi S.

GREENOUGH – R. GURBO (2005), 270.

¹⁹ A nagykorúság korhatára, eddig kell várniuk Jolánnal arra, hogy szabadon, akár szülői hozzájárulás nélkül is összeházasodhassanak.

²⁰ Jenő élete végéig dadog. Andor pedig, Robert Gurbo visszaemlékezése szerint, selypített gyerekkorában.

²¹ Szerelmével, Jolánnal sokszor mennek ki a Népligetbe, ahol feltűnés nélkül lehetnek kettesben.

²² Ulrich B. J. (Baptist Johannes) osztrák gyáros, nagykereskedő, a magyarországi épületgépészet egyik megteremtője. 1884-ben indított budapesti ierakata után 1912-ben a Váci körút (később Vilmos császár út, jelenleg Bajcsy-Zsilinszky út) 31. szám alatt hozta létre áruházát. Forrás: <http://egykor.hu/>

²³ A mai GIRO Zrt. és KELER Zrt. jogelődjeként működő Budapesti Giro és Pénztáregylet Rt. szolgálta ki a pénzügyintézetek igényeit a dualizmus korától egészen a II. világháborút követő államosításig. Lásd: Ferber Katalin – Nagy Krisztina: *A Budapesti Giro és Pénztáregylet Rt. 1893–1948*, GIRO, Budapest, 1990.

²⁴ Február 18., július 28., augusztus 20.

²⁵ Április 10-én például Magyarországon első rugby mérkőzésére megy ki, melyről naplójában véleményt is formál. A június 5-én Budapestről rajtolt első hazai autóversenyéről, vagy az augusztus 20-ai első nemzeti repülőversenyéről azonban nem tesz említést.

²⁶ Például: február 7., április 4., április 15., november 3., nov. 24.

²⁷ KINCSES K. – KOLTA M. (2005) 24.

²⁸ *Ibid.* 7.

²⁹ A fényképek forrása a Magyar Fotográfiai Múzeum, a szigetbecsei André Kertész Emlékmúzeum, a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Fényképtára, a Petőfi Irodalmi Múzeum és az Országos Színház-történelmi Múzeum és Intézet volt, talán a kapcsolódó dokumentumok is ezen archívumok egyikéből kerültek elő.

³⁰ Hozzáférhető a http://www.culture.gouv.fr/public/mistral/memsmn_fr url címen.

³¹ S. GREENOUGH – R. GURBO (2005), p. 22., FRIZOT – WANNAVERBECQ (2010) 30–31.

³² Agathe GAILLARD: *André Kertész*, „Les grands photographes”, éditions Pierre Belford, Paris, 1980, 11–12. Az idézet fordította: ELEK Orsolya.

³³ 1911–12-ben írt versei egy héber imakönyv borítója közt maradtak fent.

³⁴ Lásd például 1912. január 28.: Múcsarnok, 1912. február 2.: Iparművészeti Múzeum, 1912. március 30.: Lakásművészeti kiállítás, Technológiai Iparmúzeum, 1912. december 15.: Vadász Miklós kiállítása, Ernst Múzeum.

³⁵ Kertész forrásmegjelölés nélkül idézi KINCSES K. – KOLTA M. (2005) 7. A kijelentés először 1979-ben (a művész 85-dik életévében) jelenhetett meg egy aktfotó-albumban a következő formában: „Photography has not influenced my life; my life has influenced my photography”. Lásd: JAIN KELLY (ed.): *Nude: Theory*, Lustrum Press, New York, 1979. Idézi: S. GREENOUGH – R. GURBO (2005) 269.

³⁶ „The subject of his art, he often insisted, »is me!« Lásd: „André Kertész to Robert Gurbo, conversations from 1978 to 1985”. In.: S. GREENOUGH – R. GURBO (2005) XIV. Az idézet fordította: Elek Orsolya.

³⁷ „Almost as soon as he began to photograph he seems to have recognized, perhaps intuitively, that he could use his camera to question, explore, and ultimately understand his relationship to the people and things around him.” S. GREENOUGH – R. GURBO (2005) XIV. Az idézet fordította: Elek Orsolya.

³⁸ „[C]ette recherche d'harmonie avec la lumière, cette maîtrise de l'ombre et de ses incidences, sa facilité à comprendre la nature même de la photographie, entraînent très tôt et définitivement Andor Kertész hors du champ de la photographie d'art et du pictorialisme dominants à l'époque.” Forrás: FRIZOT – WANNAVERBECQ (2010) 22. Az idézet fordította: Elek Orsolya.

³⁹ S. GREENOUGH – R. GURBO (2005) XII–XIII.

⁴⁰ Ahogy arra a 2005-ös washingtoni életműkiállítás is rámutat, Kertész „lenyűgöző fényképeinek forrása gyakran az a feszültség, mely az életút valósága és a művész arról alkotott percepciója között húzódik” („[...] the tension between the facts of his life and his perception of it is often at the root of his most compelling photographs.”). Lásd: S. GREENOUGH – R. GURBO (2005), XIV. Az idézet fordította: Elek Orsolya.

⁴¹ A korunkat megragadni igyekvő kifejezések, mint például a posztmodern (Jean-François LYOTARD), a prezentizmus (François HARTOG), a bolyhos jelen (SONKOLY Gábor) vagy az off-modern (Svetlana BOYIN) mind olyan elgondolások, melyek a lineáris magyarizációk lehetőségét kérdőjelezik meg, és a komplex, ellenmodásokkal teli folyamatok leírására törekednek.